

دژ قلعه رودخان، یادمان باستانی - اکوی جغرافیایی ایران

دکتر بهمن رضانی

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی رشت

مقدمه

دژ قلعه رودخان یکی از بزرگ‌ترین قلعه‌های باقی‌مانده از دوران قدیم در ایران است که در جنوب غربی شهرستان فومن در یک منطقه کوهستانی - جنگلی با ارتفاع حدود ۷۰۰ متر از سطح دریای آزاد قرار گرفته است. از تاریخ دقیق ساخت آن اطلاعی نیست ولی چندین بار مرمت و بازسازی و مورد استفاده قرار گرفته است.

خوچکو، رابینو و دکتر ستوده با مشاهدات میدانی و اسنادی در مورد سابقه تاریخی و مشخصات قلعه، مطالعاتی شایسته انجام داده‌اند که کامل‌ترین نوشته موجود در حال حاضر مطالعات دکتر ستوده می‌باشد.

تحقیق و مطالعه حاضر جهت استفاده اقتصادی - اکوتوریستی از قلعه رودخان با توجه به شناخت یادمانی - اکو جغرافیایی است تا با شناخت پارامترهای آب و هوایی و جغرافیایی، برنامه‌ریزی اکوتوریستی جهت استفاده عموم انجام پذیرد. آب و هوای قلعه با توجه به تغییرات فصلی بارانی، آفتابی، برفی، مه‌آلود و ... است. لزوم مطالعات فوق جهت برنامه‌ریزی، لازم‌الاجرا

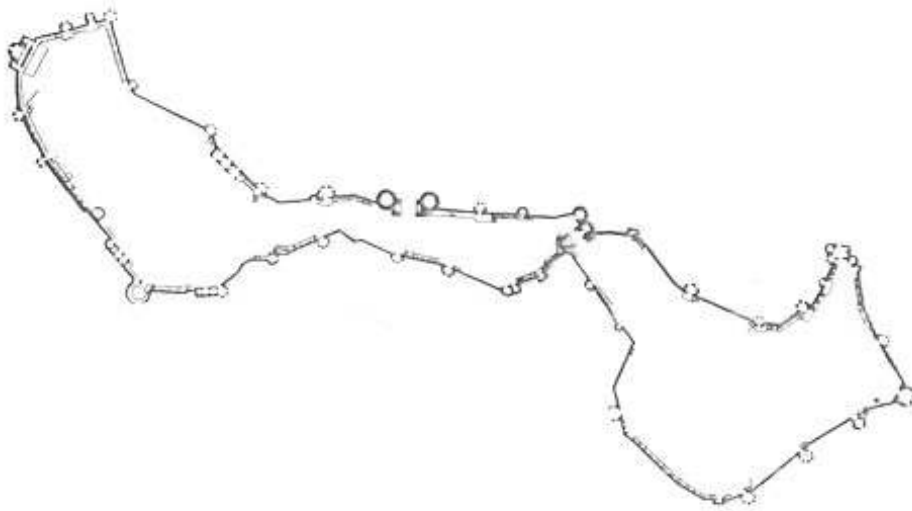

است و پیش‌بینی می‌گردد که با شناخت متغیرهای آب و هوایی، حداکثر درآمد اقتصادی و اشتغال‌زایی برای استفاده اکوتوریستی دژ قلعه رودخان وجود دارد. همچنین حفاظت و نگهداری از میراث فرهنگی و تحویل آن به نسل‌های آینده در نتیجه تلاش و کوشش مردم آن دیار نیز مد نظر بوده است.

موقعیت جغرافیایی دژ قلعه رودخان

دژ قلعه رودخان که به نام‌های قلعه حسامی، قلعه سکسار، قلعه سلسال (قلعه‌ای به همین نام در رضوانشهر وجود دارد) معروف است، در ۲۳ کیلومتری جنوب غربی فومن در ارتفاع حدود ۷۰۰ متری از سطح دریا در میان درختان انبوه جنگلی و در روی یال یک کوه واقع شده است که تقریباً از چهار طرف توسط دره‌های عمیق و رودخانه‌های دائمی قلعه دنه و قلعه رودخان احاطه شده است. این قلعه از سمت شمال به رودخانه قلعه رودخان و شولم فومن، از سمت شرق به رودخانه قلعه دنه و ملک سر و از سمت جنوب به کوهستان تالش و شهرستان شفت، و از سمت غرب نیز به کوهستان تالش و استان زنجان محدود شده است.

این قلعه با شماره ۳/۱۵۶۷ به‌عنوان آثار ملی ایران ثبت شده است. طول این قلعه در حدود ۵۰۰ متر و عرض آن در نقاط مختلف از ۱۰ متر تا ۵۰ متر متفاوت است. در ساخت این قلعه از میلیون‌ها آجر استفاده شده است (طول و عرض این آجرها ۲۱×۲۳ و ۴×۵ و قطر ۲۳۵×۲۳۵×۴۰ میلی‌متر و ۲۰۰×۲۰۰×۳۵ میلی‌متر است) و در بازسازی سال ۱۳۸۰ خورشیدی از سوی میراث فرهنگی استان گیلان، دو انبار ذخیره آجر با هزاران قطعه آجر در عمق چند متری خاک داخل قلعه کشف گردید. باید اضافه کنیم که احتمالاً در آن دوره زمانی، آجرها در پایین دست و روستاهای حاشیه قلعه، پخته شده و توسط حیوانات بارکش و غیره به داخل قلعه حمل شده‌اند. مساحت دژ در حدود ۵ هکتار و از سنگ، آجر، ملاط ساروج و گچ ساخته شده است (شکل شماره ۱).

شکل شماره ۱- نقشه داخل قلعه، مأخذ از دکتر ستوده

پیشینه تاریخی دژ قلعه رودخان

قدمت قلعه به حدود دوره ساسانیان برمی‌گردد و ساخت آن به زمان حمله اعراب مسلمان به ایران مربوط است که مقارن با پادشاهی گیل گیلانشاه در دوره ساسانیان و مقام پشتخوار گر شاهی (اتحادیه گیلان، طبرستان، گرگان و دماوند) بود که تحت حکومت او قرار داشت و این سرزمین (پشتخوار گر = دامنه شمالی البرز) به فرمان یزدگرد سوم (آخرین پادشاه ساسانی) در اختیار گیل گیلانشاه قرار گرفت. پس از مرگ یزدگرد سوم (۳۲ هجری / ۶۵۱ میلادی) گیلانشاه شروع به ساخت برج و بارو و سدار دفاعی جهت جلوگیری از حمله اعراب کرد.^۱

سید ظهیرالدین مرعشی می‌نویسد: گیل گیلانشاه از سی‌یه تا گرگان، قصرهای عالی، عمارات محکم، قلعه‌ها و حصون بنا کرد اما دارالملک او در گیلان بود.^۲

عبدلی^۳ به نقل از آرتور کریستین سن می‌نویسد: قبل از هخامنشیان، قوم کادوس در دوران مادها در نواحی کوهستانی گیلان سکنی داشتند که بعداً گیل‌ها و دیلمی‌ها را تشکیل دادند که جزء اقوام آریایی واقعی هستند.

به نقل از عبدلی به نظر می‌رسد در زمان ساسانیان دژ گشت یا قلعه رودخان فعلی واقع در حومه فومن (پومن، هومن، وهومنه) به یک مرکز مهم نظامی - سیاسی کادوس‌ها تبدیل شده بود ولی قلعه و اقوام کادوس قبل از این در این مکان وجود داشته‌اند. این مکان در زمان اشک سوم اهمیت سوق‌الجیشی پیدا می‌کند و پارت‌ها از این قلعه جهت نظارت بر سرزمین آماردان (شرق سفیدرود - حوالی رودبار) استفاده می‌کردند و این مکان مقری نظامی گردید. دژ گشت یا شاهپور (فیروز) ساسانی پسر نرسی دوم بوده است. این دژ حاوی اسراری است که تاکنون کشف نشده است. هم‌ردیف این قلعه آثار کادوس‌ها در آق‌اولر در بیلاقات کرکانرود تالش به همراه شهری باستانی وجود دارد که دارای آتشکده بوده و آثار آن نیز هنوز برجاست.^۴

اسکندر منشی، مؤلف تاریخ عالم‌آرای عباسی نیز می‌نگارد: والیان گیلان (بیه پس) خود را از نژاد اسحاق پیغمبر شمرده‌اند و رشیدالدین فضل‌الله آنان را از اعقاب ساسانیان می‌شمارد.^۵ خوچکو ضمن بازدید از قلعه می‌نویسد: این قلعه، دژی است بر بالای کوه که با سنگ و آجر ساخته شده و در طرفین در ورودی آن دو برج دفاعی مستحکم واقع است. بر بالای در، کتیبه‌ای سنگی وجود دارد که مطالب زیر بر آن حک شده است: «این قلعه که به نام قلعه حسامی است، نخستین بار در سال ۹۱۸ (۱۳ - ۱۵۱۲ الی ۱۶ - ۱۵۱۵) الی ۹۲۱ میلادی به امر سلطان حسام‌الدین بن امیره دباچ بن امیره علاءالدین اسحقی تجدید بنا شد. این کتیبه را کمال‌الدین بن محمد گیلانی نوشت. عبارات آن از خان احمد شیروانی و تحریر آن از ابن حسینی الخراسانی است.»^۶

دکتر ستوده می‌نویسد: دژی که به نام قلعه رودخان خوانده می‌شود سومین بنا از بناهای عجیب هفت‌گانه گیلان است. نگارنده که دژهای زیادی را دیده و مطالعه کرده است تاکنون دژی به این عظمت و استحکام ندیده است. شاید بتوان این دژ را یکی از دژهای عجیب ایران دانست. تنها دژی که می‌تواند با آن برابری کند قلعه استخر (اصطخر) فارس است. دژهای خراسان، الموت، رودبار و تارم زنجان در مقابل این دژ بسیار کوچک و ناچیزند.^۷ وی می‌افزاید: مساحت قلعه رودخان معادل ۱۰ - ۱۲ قلعه دیگر است به نظر وی که بیش از ۲۰ قلعه انگلستان را بازدید نموده، قلعه رودخان بزرگ‌تر و مستحکم‌تر از تمامی آنها است. (شکل شماره ۲)

شکل شماره ۲- نمایی از قلعه

این قلعه دارای در ورودی با پایه ستونی از سنگ سفید به ابعاد $۳۵ \times ۷۷ \times ۲۵$ سانتی‌متر بوده است و کتیبه ذیل روی آن نوشته شده بود که توسط فردی هندی از جا کنده شده و از بین برده شده است. روی آن عبارات زیر نوشته شده بود. «علاءالدین اسحق خلد ملکه و سلطانه در تاریخ ثمان عشر و تسمعایه این قلعه مبارکه را که مسمی به قلعه حسامی است و هرگز درجه تغییر نیافته ... ۹۱۸ دانا چون دهر دشمن خوی هرزه جوی ... خویش اظهار کند و عهد ... باقی مطالب آن فرسوده شده و از میان رفته است»^۸.

همچنین ادامه می‌دهد که بر بالای «الله دادکوه» در جنوب گشت فومن خرابه‌های قصری قدیمی وجود داشته که وقتی حاکم فومن مجبور شد به قلعه رودخان برود گنجینه ثروت خود را به آنجا فرستاد. میان گوراب پس و خسروآباد، خرابه‌های عمارت کوچک مربع شکلی از آجر دیده می‌شود که ساکنان، آن را مطبخ کاخ قلعه رودخان می‌دانند.^۹

این دژ از حدود پانصد سال پیش تا ۸۰ سال پیش توسط افراد مختلف حکومتی و جنگلیان به‌عنوان یک پناهگاه مورد استفاده قرار گرفته است و با توجه به اینکه ایجاد چنین قلعه‌ای موجبات شگفتی و حیرت حاضران را از نظر معماری، مکان‌گزینی، سوق‌الجیشی، مصالح مورد استفاده و ... برمی‌انگیزد، می‌تواند در شرایط جدید و امروزی به‌عنوان یک مکان توریستی و تفریحی و اشتغال‌زا برای برنامه‌ریزی اکوتوریستی مورد استفاده قرار گیرد تا در خرابه‌های باقی‌مانده نتایج تلاش و هوش نیاکان این خطه به یادگار بماند. هر چند تحت تأثیر طبیعت مرطوب و رویش درختان جنگلی، تخریب سودجویان و عتیقه‌یاب‌ها، ... این قلعه مورد بی‌مهری قرار گرفته است ولی جاذبه آب و هوایی و اکوتوریستی آن می‌تواند بازدیدکنندگان بسیاری را از سراسر ایران و جهان در تمامی فصول پذیرا باشد. این مقاله در شناخت پارامترهای اکوتوریستی این قلعه و معرفی آن به علاقه‌مندان اکوتوریست تلاش می‌کند.

ویژگی‌های محیطی و توپوگرافی قلعه رودخان

پیاده‌روی در داخل جنگل

از روستای قلعه رودخان در ارتفاع ۱۵۰ متری تا قلعه، مسیر پوشیده از جنگل انبوهی است در کنار رودخانه قلعه رودخان، آب زلال و ماهی قزل‌آلا و آبشارهای کوچک در مسیر به چشم می‌خورد. در پای کوه قلعه، دو رودخانه قلعه دنه و قلعه رودخان از دو طرف قلعه را محاصره کرده است و در پای رودخانه شمال شرقی، تونلی به طول حدود ۱۵۰۰ متر وجود دارد که با قلعه در ارتباط است. در حال حاضر در ۱۰ متری تونل ریزش سنگ مانع از پیشروی می‌گردد. حرکت به سمت قلعه از دامنه پرشیب شمال غربی با پله‌هایی که اخیراً اداره منابع طبیعی احداث کرده با نیم دایره بزرگی همراه است که تا حدود ۱۰۰۰ متری قلعه ادامه دارد و پس از آن باید با کفش و لباس مناسب کوه به سمت قلعه حرکت نمود. جنس زمین از پای رودخانه تا خود قلعه از سنگ‌های آهکی و ماسه سنگ پوشیده شده و با خاک و برگ هوموسی غنی جنگلی فرش شده است. نوع درختان مسیر، توسکاه، ممرز، افرا، بلوط، راش و آزاد است. در چند نقطه از مسیر، پل چوبی جهت عبور از رودخانه نیز ساخته شده است. (شکل شماره ۳)

شکل شماره ۳- نمای جنگلی

رودخانه خروشان

رودخانه قلعه رودخان حداقل دبی را در تیرماه با $1/5$ و مردادماه با $1/8$ مترمکعب در ثانیه و حداکثر دبی را در مهرماه با $5/7$ و فروردین ماه با $4/5$ مترمکعب در ثانیه دارا است. این نشان می‌دهد که در برنامه‌ریزی رودخانه در ماه‌های فروردین و اواسط اردیبهشت و از مهر تا اتمام دوره سرد سال امکان طغیان وجود دارد. بدین جهت باید تمهیدات لازم به عمل آورده شود. (آبان با $2/7$ - آذر با $3/4$ دی با $2/3$ بهمن با $2/4$ اسفند با $2/8$ اردیبهشت با $5/8$ خرداد با $3/1$ و در ماه شهریور با 2 مترمکعب در ثانیه) حدود ۵ ماه از سال از اردیبهشت تا شهریور بستر مناسب و بدون

خطر را دارا است که علاوه بر بازدید از قلعه، جهت مشاهده زیبایی رودخانه برای ماهی‌گیری و شنا نیز مناسب است.

ویژگی آب و هوایی قلعه رودخان

در دره قلعه رودخان یک ایستگاه کلیماتولوژی در مختصات جغرافیایی ۴۹/۱۴ شرقی و ۳۷/۵ شمالی در ارتفاع ۵۰۰ متری و یک ایستگاه باران‌سنجی در ۴۹/۶ شرقی و ۳۷/۶ شمالی در ارتفاع ۳۰۰ متری احداث شده است. بررسی بارندگی سالیانه این قلعه نشان می‌دهد میانگین باران در حدود ۱۷۰۰ میلی‌متر با میانگین ۱۶۶۳ و انحراف استاندارد ۲۷۱ و حداقل ۱۳۰۶ و حداکثر ۲۵۵۲ با چارک اول ۱۵۶۰ میلی‌متر و چارک سوم ۱۹۱۳ و با ضریب تغییرات ۱۵/۹ درصد حاکی از نظم بارندگی سالیانه در این قلعه است. بررسی بارندگی ماهیانه نشان می‌دهد که حداقل بارندگی در ماه‌های اردیبهشت تا شهریور از ۵۰ تا ۶۹ میلی‌متر و در سایر ماه‌ها از ۷۰ میلی‌متر بیشتر است. این موضوع بیانگر این واقعیت است که از اواسط بهار تا پایان تابستان موقعیت اکوتوریستی قلعه در بهترین شرایط قرار داشته و در زمستان با توجه به سرما و بوران، با تجهیزات کوه‌نوردی و پوشش کامل بازدید از قلعه امکان‌پذیر است.^{۱۰}

بررسی حداقل و حداکثر دما حاکی از این است که حداقل مطلق دما از مهر تا فروردین ماه زیر صفر و تا ۱۳- درجه سانتی‌گراد می‌رسد و حداکثر مطلق دما از فروردین تا شهریورماه به ۳۷ درجه سانتی‌گراد می‌رسد که دامنه حرارتی حداقل ۲۷ تا حداکثر ۴۰ درجه را در طول سال نشان می‌دهد. این دامنه در برنامه‌ریزی توریسم زمستانی و تابستانی مؤثر است.

بررسی ساعات آفتابی دژ قلعه رودخان نشان‌دهنده این نکته است که بیشترین ساعت آفتابی ماهانه از فروردین شروع (۹۰ ساعت) می‌شود و تا تیرماه به ۲۰۶ ساعت می‌رسد. در دوره گرم سال (اردیبهشت با ۱۳۳، خرداد با ۱۸۲، مرداد با ۱۴۷ و شهریور با ۱۳۵ ساعت) به‌طور متوسط از ۲ تا ۶ ساعت در روز دارای آفتاب است. این پارامتر با توجه به رطوبت هوا می‌تواند نقش بسیار مطلوبی را ایفا کند، به‌طوری‌که در خرداد، نیر و مرداد این دژ به یاد ماندنی‌ترین آب و هوای خود را از نظر بازدیدکنندگان دارد.^{۱۱}

نتیجه‌گیری

با توجه به قدمت تاریخی و گذشته‌ناشناخته این میراث فرهنگی و ملی این خطه ایران زمین است که بهره‌گیری از زمان مناسب آب و هوایی و تعطیلی تابستانی و گردش‌گری ناشی از آن می‌تواند نقش به‌سزایی در اشتغال‌زایی و افزایش درآمد روستائیان این منطقه داشته باشد. از طرفی موقعیت جنگلی و توپوگرافی و زمستان‌های برفی، پیاده‌روی، کوهنوردی و مسیر مناسب تا قلعه و امکان اتراق و زمان دسترسی به آن و امکانات مخابراتی ناحیه، می‌تواند گردش‌گری زمستانی را نیز فعال کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. قربان، فاخته، قلعه رودخان یادگاری از گذشته پراز فراز و نشیب گیلان، اداره آموزش متوسطه گیلان، بی‌تا، ص ۳.
۲. مرعشی، سید ظهیرالدین، تاریخ طبرستان، رویان، مازندران، به کوشش سید محمد حسین تسبیحی، تهران، ۱۳۴۵، ص ۱۰.
۳. عبدلی، علی، تاریخ کادوس، نشر فکر روز، ۱۳۷۸، ص ۱۶۷.
۴. کریستن سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، ص ۳۱۰.
۵. رابینو، ولایات و دارالمرز گیلان، ترجمه جعفر خمami زاده، نشر طاعتی، ص ۱۸۱.
۶. ستوده، منوچهر، از آستارا تا استرآباد، جلد یک، ص ۱۵۸.
۷. عربانی، اصلاخ، کتاب گیلان، گروه پژوهشگران ایران، جلد ۱، چاپ دوم، ۱۳۸۰، ص ۵۴۸.
۸. آمارنامه هواشناسی سازمان هواشناسی ایران.
۹. آمار دبی رودخانه قلعه رودخان، سازمان آب منطقه گیلان رشت.
۱۰. نقشه توپوگرافی شیت شولم و فومن، سازمان جغرافیایی به مقیاس ۱:۵۰۰۰۰.
۱۱. نقشه کاربری اراضی وزارت کشاورزی، به مقیاس ۱:۱۰۰۰۰۰.